

ARES

ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES

SJIF 2021: 5.723

Cite Factor 2020-21: 0.89

2021/09

VOLUME 2

ISSUE 9

Research

*We increase scientific
potential together!*

ARES.UZ

Exact Sciences
Natural Sciences
Technical Sciences
Pedagogical Sciences
Medical Sciences
Social and Humanitarian Sciences

THE JOURNAL OF
ACADEMIC RESEARCH IN
EDUCATIONAL SCIENCES

ISSN 2181-1385

VOLUME 2, ISSUE 9

SEPTEMBER 2021

www.ares.uz

**ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES
SCIENTIFIC JOURNAL
VOLUME 2, ISSUE 9, SEPTEMBER, 2021**

EDITOR-IN-CHIEF

G. Mukhamedov

*Professor, Doctor of Chemical Sciences, Chirchik State
Pedagogical Institute*

EDITORIAL BOARD

O. Ziyadullaev

*Professor, Doctor of Chemical Sciences, Chirchik State Pedagogical
Institute*

S. Madayeva

*Professor, Doctor of Philosophical Sciences, National University of
Uzbekistan*

R. Bekmirzayev

*Professor, Doctor of Physical Sciences, Jizzakh State Pedagogical
Institute*

G. Nurshiyeva

*Professor, Doctor of Philosophical Sciences, National University of
Kazakhstan*

G. Gaffarova

*Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Chirchik State
Pedagogical Institute*

Y. Safronova

*Professor, Doctor of Pedagogical Sciences, Volgograd State
Agricultural University, Russia*

G. Ruzmatova

*Professor, Doctor of Philosophical Sciences, National University of
Uzbekistan*

B. Eshchanov

*Associate Professor, Doctor of Physical Sciences, Chirchik State
Pedagogical Sciences*

N. Shermuhamedova

*Professor, Doctor of Philosophical Sciences, National University of
Uzbekistan*

B. Khusanov

*Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Chirchik
State Pedagogical Institute*

K. Bobokhudjayev

*Associate Professor, Candidate of Physical Sciences, Chirchik State
Pedagogical Institute*

K. Tulantayeva

*Associate Professor, Candidate of Historical Sciences, National
University of Kazakhstan*

O. Naumenko

*Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, National
University of Science and Technology MISIS*

M. Rakhimshikova

*Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, South
Kazakhstan State University*

M. Gulyamova

*Associate Professor, PhD in Pedagogical Sciences, Uzbekistan State
World Languages University*

N. Makhmudova

*Senior Teacher, PhD in Philological Sciences, Uzbekistan State World
Languages University*

M. Sultonov

*Associate Professor, Doctor of Chemical Sciences, Jizzakh State
Pedagogical Institute*

N. Zolotyx

*Associate Professor, Candidate of Pedagogical Sciences, Volgograd
State Agricultural University, Russia*

J. Kholmuminov

*Associate Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Tashkent State
University of Oriental Studies*

A. Kholmakhmatov

*PhD in Political Sciences, Ministry of Higher and Secondary
Specialized Education*

D. Bozorov

*Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Academy
of the Armed Forces of the Republic of Uzbekistan*

D. Karshiyev

*Associate Professor, Candidate of Physical Sciences, Tashkent
Paediatric Medical Institute*

T. Shevchenko

*Associate Professor, Candidate of Pedagogical Sciences, Volgograd
State Agricultural University, Russia*

O. Hayitov

*Associate Professor, Doctor of Psychological Sciences, Academy of
Public Administration under the President of the Republic of
Uzbekistan*

C. Nasritdinov

*Associate Professor, Chirchik Higher School of Tank Command-
Engineering*

S. Eshonkulova

*Associate Professor, Doctor of Philological Sciences, Jizzakh State
Pedagogical Institute*

N. Soatova

*Associate Professor, Doctor of Philological Sciences, Jizzakh State
Pedagogical Institute*

Z. Yakhshiyeva

*Associate Professor, Doctor of Chemical Sciences, Jizzakh State
Pedagogical Institute*

U. Khodjamkulov

*Associate Professor, Doctor of Pedagogical Sciences, Chirchik State
Pedagogical Institute*

S. Botirova

*Associate Professor, PhD in Philological Sciences, Chirchik State
Pedagogical Institute*

B. Yuldashev

Associate Professor, Tashkent Paediatric Medical Institute

Y. Islamov

*Associate Professor, Candidate of Biological Sciences, Tashkent
Paediatric Medical Institute*

S. Allayarova

*Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, National
University of Uzbekistan*

B. Saparov

Associate Professor, PhD, Tashkent State Agrarian University

M. Djumabekov

*Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, South
Kazakhstan State University*

K. Toshov

Senior Teacher, PhD, National University of Uzbekistan

A. Karimjonov

*Associate Professor, Candidate of Pedagogical Sciences, Chirchik
State Pedagogical Institute*

T. Khojiyev

Associate Professor, PhD, National University of Uzbekistan

T. Kuyliyev

*Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Tashkent
State Agrarian University*

A. Shofkorov

*Associate Professor, Candidate of Philological Sciences, Chirchik
State Pedagogical Institute*

N. Kholikova

*Associate Professor, Candidate of Philological Sciences, Chirchik
State Pedagogical Institute*

I. Ergashev

*Professor, Doctor of Political Sciences, National University of
Uzbekistan*

J. Davletov

*Senior Teacher, PhD in Philosophical Sciences, Urgench State
University*

A. Makhmudov

*Doctor of Philosophy in Economical Sciences, Academy of Public
Administration under the President of the Republic of Uzbekistan*

A. Yuldashev

*PhD in Philological Sciences, Uzbekistan State World Languages
University*

S. Pirmatov

*Associate Professor, PhD in Physics and Mathematics, Tashkent State
Technical University*

D. Otajonova

*Senior Teacher, PhD in Philological Sciences, Chirchik State
Pedagogical Institute*

F. Rajabov

*Associate Professor, PhD in Geographical Sciences, Chirchik State
Pedagogical Institute*

J. Namozov

*Associate Professor, PhD in Geographical Sciences, Chirchik State
Pedagogical Institute*

Editorial Secretary: T. Madalimov

ТУРК ТИЛИ ФОНЕТИКАСИДА ТЕРМИНЛАР МАСАЛАСИ

Гўзал Қобулжонова Мирзаева

“Tong press print” нашриёти муҳаррири ва мустақил изланувчи

АННОТАЦИЯ

Мақолада турк тилшунослигида фонетика соҳасининг тадқиқ қилиниши, фонетик терминлар масаласи, турк тили фонетикасига доир тадқиқотлар олиб борган тилшуносларнинг фонетик терминларга оид қарашлари ёритилган.

Калит сўзлар: Фонетика ва фонология терминлари, Sesbilim, Sesbilgisi, görevsel/gelişmeli sesbilim, ses ve biçim bilgisi, унлилар, ундошлар, товуш ўзгаришлари.

КИРИШ

Турк тилшунослигида фонетикага оид кўплаб тадқиқотлар олиб борилган. Биринчи навбатда қайд қилиш керакки, тилшуносликдаги ҳар бир сатҳнинг бош масаласи ундаги терминлар масаласидир. Турк тилшунослигидаги терминларда миллийлик акс этиб туради. С.Топбаш ва Ҳ.Капкалликларнинг “Sesbilim” ve “Sesbilgisi” Terimleri Üzerine” мақоласида турк тили фонетикаси ва фонологиясига оид терминлар ҳусусида кичик тадқиқот олиб борилган. Мақолада турк тилшунослари томонидан фонетика ва фонология терминларининг бир-бирига қориштириб юборилаётгани ва натижада хатоликлар юзага келаётгани ҳусусида сўз боради. Бу терминларнинг қориштириб қўлланишига сабаб уларнинг турк адабий тилга мослангани ва бунинг оқибатида улар ўртасида бевосита ўхшашлик мавжудлигидир. Мақола муаллифлари бир гуруҳ турк тилшунослари фонетикани “Sesbilim” термини билан; фонологияни эса “Sesbilgisi” ёки “görevsel/gelişmeli sesbilim” терминлари билан қўллаганларини айтиб ўтадилар (масалан, Селен, Демиржан, Аксан, Конрот, Топбаш кабилар).

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Бошқа бир гуруҳ тилшунослар эса аксинча – фонетика атамасини “Sesbilgisi” ва фонология атамасини “Sesbilim” деб қўллаганини (масалан, Вардар, Демиррезен) қайд этадилар.

Бундан кўриш мумкинки, С.Топбаш ва Ҳ.Капкалликларнинг мана шу кичик тадқиқотига қадар турк тилшунослигида фонетика ва фонология

терминларини қўллашда чалкашлик мавжуд бўлган ва мақола икки терминни тартибга солишда катта аҳамият касб этган. Шундан сўнг бу икки тилшунос “Sesbilim”нинг фонетика ва “Sesbilgisi”нинг фонология эканини ва бу икки терминнинг бир-биридан фарқли жиҳатларини, ўрганиш объектини асослаб берганлар. Мақолада сатҳ тармоқларининг тарихига ҳам тўхталинган ва ғарб тилшунослари томонидан илгари сурилган қарашларни келтириб ўтганлар.

Э.В. Севортяннинг “Фонетика турецкого литературного языка” номли асарида эса турк тилининг фонетик тизими жуда кенг тадқиқ этилган, бу асарда нафақат фонетика, балки турк тилидаги фонетик товуш ўзгаришлари ҳам мисоллар асосида кенг ёритилган. Масалан, у турк тилидаги редукция ҳодисаси ҳақида гапириб, бунда “i” ҳарфининг ёпик “ı” ёки “e” га ўтишини таъкидлайди ва қўйидаги мисолларни келтиради:

yani yan i/e, belki belk i/e, haydi hayd i/e, artık art i/k.

Тилшунос Э.Демиржан “Türkçenin ses dizimi” асарида турк тилининг товуш тизимини таҳлил қилади. Р.Ўздем “Tarihsel bakımdan öztürkçe ve yabancı sözlere fonetik ayraçları” асарида туркий тилларнинг этимологиясини ўрганиб, чет тилларидан ўзлашган сўзларни фонетик жиҳатдан ажратиш усулларини таҳлил қилиб беради. Тилшунослар З.Кўркмаз ва Ҳ.Зулфикарлар эса “Turk Dili ve Kompozisyon” асарида турк тилидаги фонетик товуш ўзгаришларини ўрганадилар ва бунга асосан урғу сабаб бўлишини мисоллар орқали кўрсатиб берадилар. Тилшунос Тахир Нежат Генжан ўзининг “Dilbilgisi” асарида турк тилидаги ундошлар тизимини, улардаги сингармонизм ҳодисаларини жадваллар асосида ёритиб, асослаб берган.

Н.Демирнинг 2019 йилда чоп қилинган “Türkçe ses ve biçim bilgisi” (Турк тили фонетикаси ва морфологияси) асари ҳорижий мамлакатлардаги Туркология факультетлари учун тайёрланган бўлиб, тилшунос термин масаласида фақат туркчалаштириш тарафдори бўлгани ҳолда, атамаларни чет сўзлардан эмас фақат туркча сўзлар ёрдамида ифодалайди. Китоб чет эл талабаларига тушунарли бўлиши учун содда тарзда ёзилган, шунингдек унда турк тилининг тарихий лаҳжалари хусусида ҳам сўз юритилган.

Тилшунос Мустафо Ўзканнинг “Türkiye Türkçesi Ses ve Yazım Bilgisi” асарида олим турк тили фонетикасига оид жуда кенг маълумот берган. Тилшунос бу асарни туркум ҳолида нашр қилишни мақсад қилган бўлиб, асар ўн бир бўлимдан иборат. Биринчи бўлимда тилларнинг пайдо бўлиши, уларнинг номланиши ва дунё тиллари ҳақида сўз кетади. Бешинчи бўлимда

тилшунос турк тили ва унинг товуш тизими – унлилар, ундошлар, товуш ўзгаришлари, уларнинг сабаблари ҳамда алифбосига батафсил тўхталади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Шу ўринда тилшуносликнинг тарихига ҳам биров назар солсак. Суад Маҳмуд Алваннинг “Ali Şir Nevai Muhakemetül-lugateyn Eserinin Sesbilimi Özellikleri” мақоласида улуғ мутафаккир ва шоир Алишер Навоийнинг “Муҳокаматул луғатайн” асаридаги фонетик жараёнлар таҳлил қилинган.

Асли Йилмаз Давутўғлининг “Standart Türkçedeki Ünlülerin Akustik Analizi Ve Fonetik Altyapı” номли катта асари адабий турк тилидаги унли товушларнинг акустик анализи ва фонетик сутруктурасига бағишланган. Асарни турк тили фонетикасининг ҳақиқий экспериментал тадқиқоти деб аташ мумкин.

Тилшунос Ижлал Эргенчининг “Sesbilim Çalışmaları” ҳақидаги очиқ дарс кўринишидаги тадқиқотида турк тили фонетикасига доир изланишлар жадвал асосида ёритиб берилади. Шунингдек, у тилшунос Нажиб Учокнинг, Ўзкан Башканнинг, Невин Селиннинг ва Ўмер Демиржаннинг тадқиқотларини ўз асарида схемалар асосида ёритади ва таҳлил қилади.

Асли Йилмаз Давутўғлининг “Standart Türkçedeki Ünlülerin Akustik Analizi Ve Fonetik Altyapı” номли катта асари адабий турк тилидаги унли товушларнинг акустик анализи ва фонетик сутруктурасига бағишланган.¹ Асарни турк тили фонетикасининг ҳақиқий экспериментал тадқиқоти деб аташ мумкин. Тилшунос адабий турк тилидаги унлиларнинг аллофонларини тадқиқ қилиш жараёнида 875 та сўзни саккизта респондентга талаффуз қилдиради ва эксперимент қилади. Тадқиқот статистикасига кўра бир-биридан фарқ қилувчи 21 аллофонлар гуруҳи ва уларга оид 10 та узун унли топилган. Аллофонлар ўрин олган товуш тизимлари сўзлар орқали мисоллар билан берилган. Тилшунос ҳар бир унли товушга кенг тўхталиб, масалан “a” фонемасининг ўзида учта аллофон аниқланганини мисоллар орқали келтириб ўтади: *a1*, *a2*, ва *a3*. “Булардан ташқари *a1* ва *a2* гуруҳларининг узун турлари *a11* ва *a22*) бордир, – дейди тилшунос ва мисоллар келтириб ўтади, “*a1*: *очиқ, орқа, тор. ova, muaf, avuntu, ala, mal, ağustos, azar, vasat, hala, ahır, ahbar, falaka*” каби сўзларда. (“a” товуши кундалик қўлланганда қалин “a” сифатида келади). Сўз

¹ Davutoğlu A.Y., “Standart Türkçedeki Ünlülerin Akustik Analizi Ve Fonetik Altyapı”. İstanbul. 2010.

ўртасидаги “a” фонемасининг, хусусан “b”, “p”, “v” каби лаб ундошларидан ва “h”дан кейин келганда *al* сифатида қўлланиши кузатилди”.

Бундан ташқари Хусейин Кахраман Мутлу турк тили фонетикасига доир олиб борилган тадқиқотлар библиографиясини тузиб, журналда чоп этган.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, турк тили фонетикасига доир кўплаб тадқиқотлар олиб борилган бўлиб, юқорида келтирилганидек, биринчи галда термин масаласи мунозарали ҳолатдадир. Турк тили фонетикаси ўзга юрт тилшунослари томонидан ҳам кенг тадқиқ қилинган. Турк тилида экспериментал фонетика ривож топган, шу сабаб амалий ишлар кўп дейиш мумкин.

REFERENCES

1. Topbaş.S. Korkallı H., “Sesbilim” ve “Sesbilgisi” Terimleri Uzerine”. Dilbilim arařtırmaları, Anadolu Universitesi, 1994.
2. Suer E. Çağdaş Turk Dili. Grafiker Yayınları. Ankara, 2002. S. 193.
3. Севортян Э.В. Фонетика турецкого литературного языка. – Москва, 1955.
4. Demir N. Ses Bilgisi ve Biçim Bilgisi. Hamur Tipi : 2. Hamur. İlk Baskı Yılı : 2019.
5. Özkan M. Türkiye Türkçesi Ses ve Yazım Bilgisi. İstanbul, Filiz Kitabevi 331.
6. Davutoğlu A.Y., “Standart Türkçedeki Ünlülerin Akustik Analizi Ve Fonetik Altyapı”. İstanbul. 2010.
7. Ergenç I., Sesbilim Çalışmaları. <https://acikders.ankara.edu.tr/>
8. Mutlu H.K.“Türkiye Türkçesi Ses Bilgisi Üzerine Bir Bibliografiya Denemesi”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 6 (2) .